

ગુજરાત

પોલીસ કોન્સ્ટેબલ

Gujarat Police Recruitment Board

ભાગ - 2

બંધારણ, સામાન્ય વિજ્ઞાન અને ગદ્યસમીક્ષા

અનુક્રમણિકા

બંધારણ

1.	બંધારણનો ઇતિહાસ	1
2.	બંધારણનો ઇતિહાસ તથા બંધારણ સભા	8
3.	રાષ્ટ્રીય પ્રતીકો અને બંધારણના ભાગ તથા અનુસૂચિઓ	17
4.	ભાગ-2 નાગરિકતા, ભાગ-3 મૂળભૂત અધિકાર	24
5.	ભાગ-3 મૂળભૂત અધિકારો અને રીટ	31
6.	ભાગ-4 રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો, ભાગ-4 (એ) મૂળભૂત ફરજો	35
7.	રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિ	39
8.	સંસદ	46
9.	ગૃહમાં વપરાતા શબ્દો એટર્ની જનરલ તથા એડવોકેટ જનરલ, ખરડાઓ, રાજ્યપાલ, રાજ્ય વિધાન મંડળ	53
10.	વિધાનસભાના અધ્યક્ષ-ઉપાધ્યક્ષ, વિધાનપરિષદના સભાપતિ-ઉપસભાપતિ, કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો, CAG, ચૂંટણીપંચ	62
11.	નાણાપંચ, સુપીમ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટ	69
12.	સંસદીય સમિતિઓ, ગેરબંધારણીય સંસ્થાઓ, અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ આયોગ	76
13.	ભાષા, કટોકટી, જમ્મુ-કાશ્મીર વિશેષ રાજ્ય અને બંધારણીય સુધારા	84

સામાન્ય વિજ્ઞાન

14.	અંતરિક્ષ વિજ્ઞાન	94
15.	અંતરિક્ષ વિજ્ઞાન	101
16.	ઊર્જા અને ખનીજ સંસાધન	108
17.	જીવવિજ્ઞાન	115
18.	માનવ કંકાલતંત્ર	118
19.	માનવમગજ	122
20.	ગ્રંથિતંત્ર	126
21.	માનવીમાં થતી બીમારીઓ	130

22.	રુઘિરતંત્ર	147
23.	વિટામિન	153
24.	ભોતિકવિજ્ઞાન	156
25.	ઊર્જા અને તરંગ	162
26.	વિદ્યુત	164
27.	પ્રકાશનું પરાવર્તન	172
28.	રસાયણ વિજ્ઞાન	175
❖	ગદ્યસમીક્ષા	189

બંધારણનો ઇતિહાસ

બંધારણ એટલે શું ?

- ❖ બંધારણ એ દેશનો એવો મૂળભૂત દસ્તાવેજ છે કે જેના અનુસાર દેશની સરકાર કાર્ય કરતી હોય છે. દેશને ચલાવવા માટેના મૂળભૂત દસ્તાવેજને જે તે દેશનું બંધારણ કહે છે.
- ❖ પ્રત્યેક સ્વતંત્ર દેશને પોતાનું એક બંધારણ હોય છે જે દેશની ધારાસભા, ન્યાયપાલિકા અને કારોબારી વચ્ચે સત્તાઓનું વિભાજન કરે છે તથા તેના અધિકારો અને જવાબદારીઓને સુનિશ્ચિત કરે છે.
- ❖ બંધારણ સામાન્ય રીતે લિખિત કે અલિખિત દસ્તાવેજ સ્વરૂપમાં હોય છે.
- ❖ જે દેશની રાજ્યવ્યવસ્થા માટેના પાયાના નિયમો અને સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ એક જ દસ્તાવેજમાં કરવામાં આવેલો હોય તે દેશનું બંધારણ લિખિત પ્રકારનું કહેવાય.
- ❖ ભારત, જાપાન, અમેરિકા, રશિયા વગેરે દેશ લિખિત બંધારણ ધરાવે છે.
- ❖ અલેખિત પ્રકારનું બંધારણ ધરાવતા દેશમાં મોટા ભાગે દેશની રાજ્યવ્યવસ્થા માટેના પાયાના નિયમો અને સિદ્ધાંતો એક જ દસ્તાવેજમાં હોતા નથી અને સમયે સમયે અલગ અલગ દસ્તાવેજમાં સંગૃહીત થતા હોય છે.
- ❖ બ્રિટન, ઇઝરાયેલ, ન્યૂઝીલેન્ડ વગેરે દેશ અલિખિત બંધારણ ધરાવે છે.

નોંધ

- ❖ ભારતનું બંધારણ વિશ્વનું સૌથી લાંબું અને લિખિત પ્રકારનું છે.
- ❖ વહીવટના આધારે બે પ્રકારની બંધારણીય પ્રણાલીઓ હોય છે.
 - (1) એકીકૃત (એકાત્મક - Unitary)
 - (2) સમવાયતંત્રી (Federalism)
- ❖ ભારતનું બંધારણ એકીકૃત અને સમવાયતંત્રી પ્રણાલીનું મિશ્રણ છે, જે એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું સમવાયતંત્ર છે; જ્યારે બ્રિટનનું બંધારણ એકીકૃત પ્રણાલી ધરાવે છે અને અમેરિકાનું બંધારણ સમવાયતંત્રી પ્રણાલી ધરાવે છે.

ભારતના બંધારણનો ઇતિહાસ

- ❖ 22 સપ્ટેમ્બર, 1599ના રોજ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે એક ખરડો પસાર કરીને ભારત તેમજ પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવા માટે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની રચના અંગેનું બંધારણ માન્ય કર્યું.
- ❖ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ 31 ડિસેમ્બર 1600ના રોજ મહારાષ્ટ્રી એલિઝાબેથ-I પાસેથી રોયલ ચાર્ટર (શાહી ફરમાન) મેળવીને 15 વર્ષ માટે ભારત તેમજ દક્ષિણી પૂર્વ એશિયાના દેશો સાથે વેપાર કરવાની પરવાનગી મેળવી.
- ❖ બ્રિટિશ તાજનાં પ્રતિનિધિ તરીકે સર ટોમસ રોએ મુઘલ શાસક જહાંગીર પાસેથી સુરત ખાતે વેપાર કરવાની પરવાનગી મેળવી, જેના ભાગરૂપે ઈ.સ. 1613માં સૌપ્રથમ વેપારી મથક (કોઠી) સુરત ખાતે સ્થાપવામાં આવ્યું.
- ❖ વેપારના વિકાસ અને તેના રક્ષણ માટે તેમજ કંપનીનો કારભાર વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા માટે જરૂરી નિયમો ઘડવાની તેમજ અધિકારીઓને આદેશ આપવાની તથા નિયમોનો ભંગ થાય તો કર્મચારીઓને સજા કરવા સહિતની સત્તાઓ કંપનીને સોંપવામાં આવી.

જહાંગીરના મૃત્યુ પછી કેન્દ્રીય શાસન મજબૂત રહ્યું નહીં, જેથી અંગ્રેજોએ સામ, દામ, દંડ અને ભેદની રાજનીતિથી પગપેસારો શરૂ કર્યો.

- ❖ અંગ્રેજો પોતાનાં વેપારી મથકોની બહાર પણ પોતાની હકૂમત વિસ્તારતા ગયા અને નવા પ્રદેશોના નિવાસી લોકો સામે દિવાની અને ફોજદારી વિવાદો માટે કામ ચલાવવાની સત્તા પણ અંગ્રેજોને મળી ગઈ.
- ❖ સમયાંતરે ઈ.સ. 1757 અને 1764ના પ્લાસી અને બક્સરનાં યુદ્ધ જીત્યા પછી ઈ.સ. 1765માં રોબર્ટ ક્લાઈવે બંગાળમાં દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિ અપનાવી. તેના અંતર્ગત વહીવટી જવાબદારી નવાબ પાસે રહી અને મહેસૂલ ઉઘરાવવાની સત્તા અંગ્રેજો પાસે આવી.
- ❖ ઈ.સ. 1765 સુધીમાં અલગ અલગ ફરમાનો દ્વારા કંપનીને મળેલી સત્તા લગભગ સંપૂર્ણ બની ગઈ.
- ❖ મહેસૂલ ઉઘરાવવાની સત્તાનો કંપનીના અપ્રામાણિક કર્મચારીઓએ ગેરલાભ ઉઠાવ્યો, જેના લીધે આવક અને વહીવટી ખર્ચમાં કંપનીને ખોટ જવા લાગી.
- ❖ વેપારી અને રાજકીય હિતો વધારવા માટેની સત્તાનો જ્યારે વ્યાપક પ્રમાણમાં દુરુપયોગ થયો ત્યારે તેનાં માઠાં પરિણામોની માહિતી ઈંગ્લેન્ડ પહોંચી.
- ❖ કંપનીના વહીવટ ઉપર સીધી નજર રાખવાની તેમજ તેને નિયંત્રિત કરવાની જરૂરત બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને લાગી. તેના ભાગરૂપે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ 1773નો કાયદો ઘડ્યો. આ કાયદાથી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે કંપનીની સત્તાને નિયંત્રિત કરવાની શરૂઆત કરી.
- ❖ ભારતના બંધારણના વિકાસના ઇતિહાસને બે તબક્કામાં વહેંચવામાં આવ્યો છે :
 - [1] ભારતમાં કંપનીનું શાસન - ઈ.સ. 1757 - 1858
 - [2] તાજનું શાસન - ઈ.સ. 1858 - 1947

[1] ભારતમાં કંપનીનું શાસન (ઈ.સ. 1757 - 1858)

❖ નિયામક ઘારો - 1773 (રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ - 1773)

- ❖ આ અધિનિયમ અંતર્ગત બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ દ્વારા ભારતમાં પ્રથમ વાર કંપનીના શાસન માટે લેખિત સંવિધાન રજૂ કરવામાં આવ્યું.
- ❖ ભારતમાં કંપનીનાં કાર્યોનું નિયમન અને નિયંત્રણ કરવાની દિશામાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલું પહેલું પગલું હતું. તેના દ્વારા સૌ પ્રથમ વાર કંપનીનાં વહીવટી અને રાજનૈતિક કાર્યોને માન્યતા મળી અને ભારતમાં કેન્દ્રીય વહીવટનો પાયો નાખવામાં આવ્યો.
- ❖ આ અધિનિયમથી ભારતમાં કંપનીના શાસન પર બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના નિયંત્રણની શરૂઆત થઈ.

❖ અધિનિયમની જોગવાઈઓ

- ❖ બંગાળના ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ ઓફ બંગાળ બનાવવામાં આવ્યો.
- ❖ ગવર્નર જનરલની સહાયતા માટે 4 સભ્યોની કાઉન્સિલ (પરિષદ) રચવામાં આવી. પ્રદેશના રાજકીય વહીવટ માટે કાયદાઓ ઘડવાની સત્તા પણ કાઉન્સિલને આપવામાં આવી.
- ❖ મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરને બંગાળના ગવર્નર જનરલને આધીન કરી દેવામાં આવ્યા.
- ❖ કંપની પર નિયંત્રણ રાખવા માટે ‘કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ’ની રચના કરવામાં આવી, જેનો કાર્યકાળ 4 વર્ષ રાખવામાં આવ્યો.
- ❖ કંપનીના કર્મચારીઓ દ્વારા કરવામાં આવતા વ્યક્તિગત વેપાર તથા ભારતીય લોકો પાસેથી લેવામાં આવતી ભેટસોગાદો તેમજ લાંચ પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો.
- ❖ ઈ.સ. 1774માં કલકત્તા (બંગાળ)માં એક સુપ્રીમ કોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી, જેમાં 1 મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને 3 અન્ય ન્યાયાધીશની નિમણૂક તાજ દ્વારા કરવામાં આવી. કંપનીના કર્મચારીઓ વિરુદ્ધ ભારતમાં કેસ કરવાની સત્તા પણ

આપવામાં આવી.

- નોંધ • બંગાળનો પ્રથમ ગવર્નર રોબર્ટ ક્લાઈવ હતો.
- બંગાળનો પ્રથમ ગવર્નર જનરલ વોરેન હેસ્ટિંગ્સ હતો.
- સૌપ્રથમ મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર એલિઝા ઈમ્પે હતા.

❖ એક્ટ ઓફ સેટલમેન્ટ - 1781 / સુધારા-અધિનિયમ - 1781 (Amendment Act - 1781)

- આ અધિનિયમ અંતર્ગત સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું કે, કંપનીના કર્મચારીઓમાં સરકારી અધિકારી તરીકે કરેલાં કાર્યોની વિરુદ્ધ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય કાર્યવાહી કરી શકશે નહીં. ત્યારબાદ કંપનીના મહેસૂલી અધિકારીઓ, કાનૂની અધિકારીઓ અને ગવર્નર જનરલ તથા તેની પરિષદને છૂટ આપવામાં આવી.
- કાયદો બનાવતા સમયે ભારતીયોના સામાજિક તથા ધાર્મિક રીતરિવાજોને ધ્યાનમાં રાખવાનો આદેશ પણ આપવામાં આવ્યો.
- બંગાળ પ્રેસિડેન્સીને બિહાર અને ઉડિશા માટે કાયદો બનાવવાની સત્તા પ્રદાન કરવામાં આવી.
- નોંધ • ઈ.સ. 1773ના નિયામક ધારામાં ઈ.સ. 1781નાં એક્ટ ઓફ સેટલમેન્ટ દ્વારા સુધારા દાખલ કરવામાં આવ્યા, પરંતુ તેમ છતાં પણ કંપનીનો કારભાર સુધર્યો નહીં. કંપનીના કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સની કામગીરી દેશ અને કંપનીના હિત કરતાં વ્યક્તિગત લાભ તરફ વધુ હતી.
- વોરેન હેસ્ટિંગ્સની સામ્રાજ્યવાદી નીતિના કારણે કંપની અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ વચ્ચે મતભેદની સ્થિતિ ઊભી થઈ.
- વડાપ્રધાન પિટ-ધ યંગર દ્વારા ઈ.સ. 1784માં પિટ્સ ઈન્ડિયા એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો, જે પિટનો ધારો કહેવાયો.

❖ પિટ્સ ઇન્ડિયા એક્ટ 1784

- આ અધિનિયમ દ્વારા કંપનીની રાજકીય બાબતોને અને વેપાર સંબંધી બાબતોને અલગ અલગ કરવામાં આવી.
- કંપનીમાં કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સની વેપાર સંબંધી બાબતોમાં સંપૂર્ણ રીતે નિયંત્રણ લાવવામાં આવ્યું અને કંપનીની રાજકીય સત્તાને નિયંત્રિત કરવા માટે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને સીધેસીધા જવાબદાર એવા ‘બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ’ની રચના કરવામાં આવી. બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલની સભ્ય સંખ્યા 6 રાખવામાં આવી તથા તેમની નિમણૂક બ્રિટિશ તાજ દ્વારા કરવામાં આવતી.
- ભારતમાં કંપની અધિકૃત પ્રદેશો માટે સૌપ્રથમ વાર ‘બ્રિટિશ અધિકૃત ભારતીય પ્રદેશ’ નામ આપવામાં આવ્યું.
- બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલને બ્રિટિશ અધિકૃત ભારતીય પ્રદેશોમાં નાગરિક, સૈન્ય અને મહેસૂલી બાબતો પર નિયંત્રણ રાખવા માટેની સત્તા પ્રદાન કરવામાં આવી.
- મુંબઈ અને મદ્રાસને સંપૂર્ણરીતે બંગાળને આધિન કરી દેવામાં આવ્યા તથા મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરોની સહાયતા માટે 3 - 3 સભ્યોની પરિષદોની રચના કરવામાં આવી.
- ગવર્નર જનરલની પરિષદની સભ્ય સંખ્યા 4થી ઘટાડીને 3 કરવામાં આવી. ઉપરાંત 3માંથી એક સ્થાન મુખ્ય સેનાપતિને સોંપી દેવામાં આવ્યું.
- ભારત ખાતેના કંપનીના અંગ્રેજ અધિકારીઓ ઉપર કેસ ચલાવવા માટે ઈંગ્લેન્ડમાં એક સુપ્રીમ કોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી.

❖ સુધારેલો અધિનિયમ - 1786 (Amendment Act - 1786)

- આ અધિનિયમ દ્વારા ગવર્નર જનરલને મુખ્ય સેનાપતિની સત્તાઓ પ્રદાન કરવામાં આવી.
- વિશેષ પરિસ્થિતિમાં ગવર્નર જનરલને કાઉન્સિલ (પરિષદ)ના નિર્ણયો રદ કરવાની તથા પોતાના કોઈ નિર્ણય લાગુ કરવાની સત્તા પ્રદાન કરવામાં આવી.

❖ ચાર્ટર એક્ટ - 1793

- આ અધિનિયમ અંતર્ગત ‘બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ’ના સભ્યો તથા કંપનીના અન્ય કર્મચારીઓને ભારતીય તિજોરીમાંથી વેતન અને ભથ્થાં ચૂકવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

- કંપનીનો વેપાર કરવાનો પરવાનો આગામી 20 વર્ષ સુધી વધારવામાં આવ્યો.
- ગવર્નર જનરલ તથા ગવર્નરની પરિષદોના સભ્ય બનવા માટે ભારતમાં 12 વર્ષ રહેવાનો અનુભવ ફરજિયાત કરવામાં આવ્યો.

❖ ચાર્ટર એક્ટ - 1813

- આ અધિનિયમ અંતર્ગત ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો ભારતમાં વેપાર કરવાનો પરવાનો અને અધિકાર સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો.
- ચાના વેપાર અને ચીન સાથેના વેપાર માટે બીજા 20 વર્ષની પરવાનગી આપવામાં આવી.
- ઈસાઈ મિશનરીઓને ભારતમાં ધર્મપ્રચાર કરવાની છૂટ આપવામાં આવી.
- કંપનીને આગામી 20 વર્ષ સુધી ભારતમાં કર ઉઘરાવવાની સત્તા આપવામાં આવી.

❖ ચાર્ટર એક્ટ - 1833

- આ અધિનિયમ અંતર્ગત ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ચા અને ચીન સાથેના વેપારના અધિકારો સમાપ્ત કરવામાં આવ્યા.
- ભારતમાં બ્રિટિશ અધિકૃત તમામ પ્રદેશોના વહીવટના નિયમન, નિયંત્રણ અને નિર્દેશન - 'ગવર્નર જનરલ ઓફ ઇન્ડિયા ઇન કાઉન્સિલ'ને સોંપવામાં આવ્યા.
- ગવર્નર જનરલની સરકાર 'ભારત સરકાર' અને ગવર્નર જનરલની પરિષદ 'ભારત પરિષદ'ના નામથી ઓળખાવા લાગી.
- ભારતની તમામ પ્રેસિડેન્સીઓને ભારતના ગવર્નર જનરલને આધિન કરી દેવામાં આવી.
- બંગાળના ગવર્નર જનરલને ભારતનો ગવર્નર જનરલ બનાવાવમાં આવ્યો.
- 'લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન' ભારતનો સૌપ્રથમ ગવર્નર જનરલ બન્યો.
- મદ્રાસ અને મુંબઈ પ્રેસિડેન્સીની કાયદો બનાવવાની સત્તા સમાપ્ત કરી દેવામાં આવી અને સંપૂર્ણ ભારતમાં કાયદો બનાવવાની સત્તા 'ગવર્નર જનરલ ઓફ ઇન્ડિયા ઇન કાઉન્સિલ'ને સોંપવામાં આવી.
- ભારતીય કાયદાઓને વ્યવસ્થિત કરવા માટે પ્રથમ વાર 'કાયદાપંચ' (લૉ કમિશન)ની સ્થાપના કરવામાં આવી. પ્રથમ કાયદા પંચના અધ્યક્ષ લોર્ડ મેકોલે હતા તથા અન્ય ચાર સભ્યો હતા.
- કાયદા પંચે ઈ.સ. 1837માં ઇન્ડિયન પીનલ કોડનો ખરડો તૈયાર કર્યો હતો.
- ઈ.સ. 1843માં ભારતમાં દાસપ્રથાની સમાપ્તિ કરી દેવામાં આવી.
- ભારતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ પદ્ધતિની શરૂઆત થઈ.
- અંગ્રેજોને પરવાનગી વગર ભારતમાં આવવાની, રહેવાની અને જમીન ખરીદવાની છૂટ આપવામાં આવી.
- ગવર્નર જનરલની પરિષદનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો. તેમાં કાયદામાં નિષ્ણાત હોય તેવા એક સભ્યને પરિષદમાં સમાવવામાં આવ્યા. લોર્ડ મેકોલે સૌપ્રથમ કાયદા નિષ્ણાત સભ્ય હતા.

❖ ચાર્ટર એક્ટ - 1853

- આ ચોથો અને અંતિમ ચાર્ટર એક્ટ હતો.
- આ અધિનિયમ અંતર્ગત કેન્દ્રીય વિધાન પરિષદનો પાયો નાખવામાં આવ્યો, જેને ભારતની સૌપ્રથમ કેન્દ્રીય વિધાન પરિષદ (સંસદ) કહેવામાં આવી. તે એક નાની સંસદની રીતે કાર્ય કરતી અને તેને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ અનુસાર કાર્ય કરવાનું રહેતું હતું.
- આ વિધાન પરિષદની સભ્યસંખ્યા 12 કરવામાં આવી, જેમાં 6 સભ્યો ધારાકીય સભ્યો તરીકે રાખવામાં આવ્યા અને તે 6 સભ્યોમાંથી 4 સભ્યોની ચૂંટણી બંગાળ, મદ્રાસ, મુંબઈ અને આગ્રાની પ્રાંતીય સરકારો દ્વારા કરવામાં આવતી હતી. આ પ્રકારથી ભારતમાં સૌપ્રથમ વાર પ્રાદેશિક પ્રતિનિધિત્વના સિદ્ધાંતનો અમલ કરવામાં આવ્યો.
- બંગાળ માટે અલગથી લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની નિમણૂક કરવાની સત્તા ભારતના ગવર્નર જનરલને સોંપવામાં આવી.
- સિવિલ સેવકોની ભરતી કરવા માટે સૌપ્રથમ વાર ખુલ્લી સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની શરૂઆત કરવામાં આવી. આ સિવિલ સેવા ભારતીયો માટે પણ ખુલ્લી કરી દેવામાં આવી.

- ❖ વાઈસરોયની કારોબારી પરિષદનો વિસ્તાર કરીને તેમાં કાયદાના નિષ્ણાત હોય એવા પાંચ સભ્યોની જોગવાઈ કરવામાં આવી.
- ❖ વાઈસરોયની કારોબારી પરિષદને કાયદો બનાવવાની સત્તા પ્રાપ્ત હતી. આથી કાયદો બનાવવાની પ્રક્રિયામાં ભારતીય પ્રતિનિધિઓને સમાવવાની શરૂઆત કરવામાં આવી, જેમાં વાઈસરોય કેટલાક ભારતીયોને - બિનસરકારી સભ્ય તરીકે પસંદ કરી શકતા હતા.
- ❖ ઈ.સ. 1862માં લૉર્ડ કેનિંગે બિનસરકારી સભ્ય તરીકે 3 ભારતીયોનો વિધાન પરિષદમાં સમાવેશ કર્યો જેમાં બનારસના રાજા, પટિયાલાના રાજા અને સર દિનકરરાવનો સમાવેશ થયો હતો. આ સભ્યો કાયદો બનાવતા સમયે માત્ર ચર્ચામાં ભાગ લઈ શકતા અને મતદાન કરી શકતા; પરંતુ ખાનગી બિલ કે સુધારા રજૂ કરી શકતા નહીં તેમજ પૂરક પ્રશ્નો પૂછવાની પણ તેમને છૂટ ન હતી.
- ❖ બંગાળમાં (1862), ઉત્તર-પશ્ચિમ સરહદી પ્રાંતમાં (1866) અને પંજાબમાં (1877) નવી વિધાન પરિષદોની રચના કરવામાં આવી.

નોંધ

- ઈ.સ. 1885માં એ.ઓ.હ્યુમના પ્રયાસથી ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ હતી. તેના લીધે દેશનાં જાગૃત થયેલાં રાષ્ટ્રવાદી પરિબળો એકત્ર થયાં અને રાજ્યના કારોબારમાં ભારતીયોના વધુ હિસ્સાની માગણી કરવા લાગ્યા. પરિણામે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે ‘ભારત પરિષદ અધિનિયમ - 1892’નો કાયદો ઘડવાની ફરજ પડી.

❖ ભારત પરિષદ અધિનિયમ - 1892 (Indian Council Act - 1892)

- ❖ આ અધિનિયમ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના 1889થી 1891 દરમિયાન યોજાયેલાં અધિવેશનોમાં પસાર કરાયેલા પ્રસ્તાવોનું પરિણામ હતો.
- ❖ ચૂંટણીના તત્વનો સૌપ્રથમ વાર સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો અને ચૂંટણી દ્વારા કારોબારી પરિષદમાં કેટલાક ભારતીય સભ્યોની નિમણૂક કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.
- ❖ કેન્દ્રીય અને પ્રાંતીય વિધાન પરિષદોનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો.
- ❖ સભ્યોને બજેટ પર ચર્ચા કરવાની છૂટ આપવામાં આવી, પરંતુ મતદાન કરવાનો અધિકાર આપવામાં ન આવ્યો.
- ❖ કેન્દ્રીય વિધાન પરિષદમાં વાઈસરોય દ્વારા અને પ્રાંતીય વિધાન પરિષદમાં ગવર્નર દ્વારા બિનસરકારી સભ્યોની નિમણૂક નગરપાલિકા, જિલ્લા બોર્ડ, વાણિજ્ય મંડળો અને વિશ્વવિદ્યાલયો(યુનિવર્સિટીઓની)ની ભલામણ દ્વારા કરવામાં આવતી.

નોંધ

- ઈ.સ.1906 માં આગા ખાનના નેતૃત્વમાં મુસ્લિમ પ્રતિનિધિમંડળે વાઈસરોય લૉર્ડ મિન્ટો સાથે મુલાકાત કરીને મુસ્લિમો માટે અલગ મતદારમંડળ અને ચૂંટણીવ્યવસ્થાની માગણી કરી.
- ઈ.સ.1906માં આગાખાનના નેતૃત્વ હેઠળ મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના કરવામાં આવી.
- મુસ્લિમ લીગ દ્વારા મુસ્લિમોને તેમની વસ્તી મુજબ અલગ પ્રતિનિધિત્વની માગણી પણ કરવામાં આવી હતી.

❖ ભારત પરિષદ અધિનિયમ - 1909 (મોર્લે - મિન્ટો એક્ટ - 1909)

- ❖ તત્કાલીન ભારતીય સચિવ લૉર્ડ મોર્લે અને વાઈસરોય લૉર્ડ મિન્ટોના પ્રયાસોથી ભારત પરિષદ અધિનિયમ 1909નો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો, જે મોર્લે-મિન્ટો એક્ટના નામથી પણ ઓળખાયો.
- ❖ સૌપ્રથમ વાર ચૂંટણી વ્યવસ્થાની શરૂઆત કરવામાં આવી, જેમાં ચૂંટણી માટે મતદાર મંડળની યોગ્યતામાં આવક, સંપત્તિ અને શૈક્ષણિક યોગ્યતાનો આધાર બનાવવામાં આવ્યો.
- ❖ ભારતમાં સૌપ્રથમ વાર અલગ પ્રકારની ચૂંટણી વ્યવસ્થાની પણ શરૂઆત કરવામાં આવી, જેમાં મુસ્લિમ સભ્યોની ચૂંટણીમાં

માત્ર મુસ્લિમ મતદારો જ ભાગ લઈ શકતા હતા. લોર્ડ મિન્ટોને ભારતમાં સાંપ્રદાયિક ચૂંટણી વ્યવસ્થાના જનક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

- ❖ કેન્દ્રની અને પ્રાંતોની પરિષદોમાં સભ્યોને બજેટ ઉપર ચર્ચા કરવાની અને પૂરક પ્રશ્નો પૂછવાની છૂટ આપવામાં આવી.
- ❖ વાઈસરોય અને ગવર્નરની કારોબારી પરિષદમાં એક ભારતીય સભ્યની નિમણૂક કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી.
- ❖ વાઈસરોયની કારોબારી પરિષદમાં નિમણૂક પામનાર સૌપ્રથમ ભારતીય સભ્ય સત્યેન્દ્ર પ્રસાદ સિંહા હતા. તેઓ ન્યાયિક સભ્ય તરીકે નિમણૂક પામ્યા હતા.

❖ ભારત શાસન અધિનિયમ - 1919 (Indian Government Act - 1919)

(મોન્ટેગ્યુ - ચેમ્સફર્ડ સુધારો - 1919)

- ❖ આ અધિનિયમ ભારતીય સચિવ મોન્ટેગ્યુ અને વાઈસરોય ચેમ્સફર્ડના સંયુક્ત પ્રયાસોથી બન્યો હોવાથી તેને ‘મોન્ટેગ્યુ - ચેમ્સફર્ડ સુધારો’ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો.
- ❖ આ અધિનિયમ અંતર્ગત પ્રાંતીય પરિષદમાં નીચે મુજબના ફેરફારો થયા.
 - પ્રાંતોમાં સૌપ્રથમ દ્વેષશાસન પ્રણાલીની શરૂઆત કરવામાં આવી.
 - પ્રાંતીય પરિષદને ‘વિધાન પરિષદ’ નામ આપવામાં આવ્યું.
 - સૌપ્રથમ વાર પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી વ્યવસ્થાની શરૂઆત થઈ અને સંપત્તિ, કર અથવા શિક્ષણના આધારે લોકોને મતાધિકાર મળ્યો.
 - મહિલાઓને પણ મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો.
 - સાંપ્રદાયિકતાના આધારે મુસ્લિમો સિવાય ઍંગ્લો ઈન્ડિયન, યુરોપિયન, શીખ અને ભારતીય ઈસાઈઓ માટે અલગ મતદાર મંડળ પદ્ધતિનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો.
 - કેન્દ્રના બજેટથી અલગ કરીને પ્રાંતોનાં બજેટની જોગવાઈ કરવામાં આવી તેમજ પ્રાંતીય વિધાન પરિષદને પ્રાંતોનાં બજેટ બનાવવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો.
 - પ્રાંતોનો વહીવટ ગવર્નરની કારોબારી સિવાય પ્રાંતોની વિધાન પરિષદમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોને પણ સોંપવામાં આવ્યો અને આમ, સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણની શરૂઆત થઈ.
 - પ્રાંતોના વિષયોને કેન્દ્રના વિષયોથી અલગ કરીને પ્રાંતોની વિધાન પરિષદોને પ્રાંતીય વિષયો પર કાયદો બનાવવાની સત્તા આપવામાં આવી.

- ❖ પ્રાંતીય વિષયોને બે ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા : (અ) હસ્તાંતરિત અને (બ) આરક્ષિત.

(અ) હસ્તાંતરિત વિષયો

- આ વિષયોમાં ઓછું મહત્વ ધરાવતા વિષયો, જેવા કે સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ, આરોગ્ય, મત્સ્યઉદ્યોગ, શિક્ષણ, પુસ્તકાલય, મનોરંજન વગેરે મૂકવામાં આવ્યાં.
- હસ્તાંતરિત વિષયો ગવર્નર અને તેની વિધાન પરિષદમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોને સોંપવામાં આવ્યો.

(બ) આરક્ષિત વિષયો

- ❖ આ વિષયોમાં અત્યંત મહત્વના વિષયો, જેવા કે મહેસૂલી આવક, નાણા, કાયદો અને વ્યવસ્થા, ન્યાય, ઉદ્યોગો, સિંચાઈ, ખેતી, કારખાના, બંદરો, કૃષિ વગેરે વિષયો મૂકવામાં આવ્યા.
- આરક્ષિત વિષયો ગવર્નર અને તેની કારોબારીમાં નિમણૂક પામેલા સભ્યોને સોંપવામાં આવ્યા.
- ❖ પ્રાંતીય શાસનની આ પ્રકારની વ્યવસ્થાને ‘દ્વેષ શાસન વ્યવસ્થા’ના નામથી ઓળખવામાં આવી.
- ❖ ચૂંટાયેલા સભ્યો વિધાન પરિષદને જવાબદાર, પરંતુ ગવર્નરની કારોબારીમાં નિમણૂક પામેલા સભ્યો વિધાન પરિષદને

જવાબદાર નહીં.

■ ગવર્નરને વિધાન પરિષદનો પ્રસ્તાવ અસ્વીકાર કરવાની છૂટ આપવામાં આવી તથા ગવર્નરને વટહુકમ બહાર પાડવાની સત્તા આપવામાં આવી.

■ આ અધિનિયમ અંતર્ગત કેન્દ્રીય પરિષદમાં નીચે મુજબના ફેરફારો થયા.

- કેન્દ્રમાં સૌપ્રથમ વાર દ્વિસદનીય (દ્વિગૃહી) શાસન વ્યવસ્થાની શરૂઆત તથા પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી વ્યવસ્થાની પણ શરૂઆત થઈ.
- કેન્દ્રીય ધારાસભા (નીચલું ગૃહ) અને રાજ્યસભા (ઉપલું ગૃહ) એમ બે ગૃહ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.
- કેન્દ્રીય ધારાસભાનો કાર્યકાળ સામાન્ય રીતે 3 વર્ષનો રાખવામાં આવ્યો તથા સભ્યસંખ્યા 145 રાખવામાં આવી, જેમાં 104 સભ્યો ચૂંટાયેલા તથા 41 સભ્યો નિમણૂક પામેલા રાખવામાં આવ્યા.
- રાજ્યસભાનો કાર્યકાળ 5 વર્ષ રાખવામાં આવ્યો તથા સભ્યસંખ્યા 60 રાખવામાં આવી, જેમાં 34 સભ્યો ચૂંટાયેલા અને 26 સભ્યો નિમણૂક પામેલા રાખવામાં આવ્યા. રાજ્યસભામાં માત્ર પુરુષો જ સભ્ય બની શકતા હતા.
- વાઈસરોયની કારોબારીમાં કુલ સભ્યો 8 રાખવામાં આવ્યા, જેમાંથી 3 સભ્યો ભારતીય રાખવામાં આવ્યા.
- ઈ.સ. 1926માં સિવિલ સેવકોની ભરતી કરવા માટે કેન્દ્રીય લોકસેવા આયોગની રચના કરવામાં આવી.

બંધારણનો ઇતિહાસ તથા બંધારણ સભા

❖ સાયમન કમિશન - 1927

- ❖ પ્રાંતોમાં શરૂ કરવામાં આવેલી દ્વૈધશાસન પ્રણાલીનો સર્વત્ર વિરોધ થવા લાગ્યો. આથી ઈ.સ. 1919ના અધિનિયમમાં સુધારાની તપાસ કરવા માટે ઈ.સ. 1927માં જહોન સાયમનની અધ્યક્ષતામાં એક કમિશનની નિમણૂક કરવામાં આવી.
- ❖ 3 ફેબ્રુઆરી, 1928ના રોજ સાયમન કમિશન ભારત આવ્યું. પરંતુ સાયમન કમિશનના સાતેય સભ્યો અંગ્રેજ હતા આથી સાયમન કમિશનનો વિરોધ થયો.
- ❖ સાયમન કમિશનનો બહિષ્કાર થવાના લીધે ભારતના તત્કાલીન સચિવ લોર્ડ બેકનહેડે ભારતીયોને પોતાનું બંધારણ બનાવવાનો પડકાર આપ્યો.
- ❖ કોંગ્રેસે આ પડકાર સ્વીકારીને 19 મે, 1928ના રોજ મોતીલાલ નહેરુની અધ્યક્ષતામાં એક સમિતિની રચના કરી.
- ❖ આ સમિતિએ 10 ઓગસ્ટ, 1928ના રોજ પોતાનો અહેવાલ રજૂ કર્યો જે 'નહેરુ અહેવાલ'ના નામથી ઓળખાયો.
- ❖ મુસ્લિમ લિગની અસંમતિના કારણે સરકારે નહેરુ રિપોર્ટનો અસ્વીકાર કર્યો.
- ❖ સરકારે નહેરુ રિપોર્ટનો અસ્વીકાર કરતાં ઈ.સ. 1928માં મોતીલાલ નહેરુની અધ્યક્ષતામાં યોજાયેલા કલકત્તા અધિવેશનમાં ઘોષણા કરવામાં આવી કે જો અંગ્રેજ સરકાર 1 વર્ષની અંદર નહેરુ રિપોર્ટનો સ્વીકાર કરીને ભારતને સંસ્થાનિક સ્વરાજ (ડોમિનિયન સ્ટેટ) નહીં આપે તો પૂર્ણ સ્વરાજની માંગણી કરવામાં આવશે.
- ❖ કોંગ્રેસ દ્વારા બ્રિટિશ સરકારને આપવામાં આવેલો 1 વર્ષનો સમયગાળો પૂર્ણ થતાં 31 ડિસેમ્બર, 1929નાં રોજ જવાહરલાલ નહેરુની અધ્યક્ષતામાં રાવી નદીના કિનારે લાહોર ખાતે કોંગ્રેસનું અધિવેશન યોજવામાં આવ્યું અને ત્યારબાદ 26 જાન્યુઆરી, 1930ના રોજ કોંગ્રેસ દ્વારા સ્વતંત્રતા દિવસ મનાવવામાં આવ્યો.
- ❖ આ સમય દરમિયાન ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ સવિનય કાનૂન ભંગની ચળવળ, દાંડીકૂચ તેમજ ગોળમેજી પરિષદો જેવી મહત્વની ઘટનાઓ બની. ગોળમેજી પરિષદની નિષ્ફળતા બાદ ગાંધીજીએ 3 જાન્યુઆરી, 1932ના રોજ ફરીથી સવિનય કાનૂન ભંગની ચળવળ શરૂ કરવાની ઘોષણા કરી પરંતુ બીજા દિવસે ગાંધીજીની ધરપકડ કરવામાં આવી.
- ❖ ગાંધીજીની ધરપકડ થયા બાદ ઈંગ્લેન્ડના વડાપ્રધાન રામ્સે મેકડોનાલ્ડે એક કોમી ચુકાદો જાહેર કર્યો.
- ❖ આ ચુકાદા મુજબ, મુસલમાનો માટે અલગ મતદાર મંડળ ચાલુ રાખવામાં આવ્યું પરંતુ હરિજનો (દલિતો)ને પણ હિન્દુથી અલગ ગણીને તેમના માટે અલગ મતદાર મંડળ આપવામાં આવ્યું.
- ❖ દલિતોને આપવામાં આવેલા અલગ મતદારમંડળના વિરોધમાં ગાંધીજીએ પૂનાની યરવડા જેલમાં 20 સપ્ટેમ્બર, 1932ના રોજ આમરણાંત ઉપવાસ શરૂ કર્યા.
- ❖ મદન મોહન માલવિયા, ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને રાજગોપાલાચારીના પ્રયત્નોથી ગાંધીજી અને આંબેડકર વચ્ચે 24 સપ્ટેમ્બર, 1932ના રોજ પૂનાની યરવડા જેલમાં કરાર કરવામાં આવ્યો જે પૂના કરારના નામથી ઓળખાયો.
- ❖ આ કરાર મુજબ, દલિતોનાં અલગ મતદાર મંડળ રદ કરીને તેમને અનામત બેઠકો આપવામાં આવી.

❖ ભારત શાસન અધિનિયમ - 1935 (Indian Government Act - 1935)

- ❖ વાઈસરોય લીનલીથગો અને ભારતીય સચિવ સેમ્યુઅલ હોરના પ્રયાસોના કારણે ભારત શાસન અધિનિયમ 1935નો કાયદો અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

- આ અધિનિયમ અંતર્ગત ભારતમાં પૂર્ણ જવાબદાર સરકારની સ્થાપના કરવામાં આવી, જેમાં રાજ્યો અને દેશી રજવાડાંઓને પણ જવાબદાર એકમ તરીકે માનવામાં આવ્યાં.
- લાંબું અને વિસ્તૃત બંધારણ દસ્તાવેજ સ્વરૂપે બનાવવામાં આવ્યું, જેમાં 321 અનુચ્છેદો અને 10 અનુસૂચિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.
- પુરુષ અને મહિલાઓને સમાન મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો.
- બર્મિને ભારતથી અલગ કરવામાં આવ્યું.
- સિંધ અને ઓરિસ્સા એમ બે નવા પ્રાંતોની રચના કરવામાં આવી.
- પ્રધાનમંત્રી અને મંત્રી જેવા શબ્દોનો સૌપ્રથમ વાર ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.
- 1 એપ્રિલ, 1935ના રોજ ભારતીય રિઝર્વ બેન્કની સ્થાપના કરવામાં આવી.
- પ્રાંતોમાં પ્રાંતીય લોક સેવા આયોગની સ્થાપના કરવામાં આવી.
- કેન્દ્ર તેમજ રાજ્ય અને દેશી રજવાડાંઓ વચ્ચે તમામ વિષયોને ત્રણ યાદીમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા.
 - (1) સંઘ યાદી (59 વિષય)
 - (2) રાજ્ય યાદી (54 વિષય)
 - (3) સંયુક્ત યાદી (36 વિષય)
- આ વ્યવસ્થા અમલમાં આવી ન હતી, કારણ કે દેશી રજવાડાંઓએ તેમાં સમાવિષ્ટ થવાનો ઈન્કાર કર્યો હતો.

આ અધિનિયમનો કેન્દ્ર પર પ્રભાવ

- એક અખિલ ભારતીય સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી.
- કેન્દ્રમાં દ્વૈધશાસન પ્રણાલીની શરૂઆત કરવામાં આવી. કેન્દ્રના વિષયોને હસ્તાંતરિત અને આરક્ષિત એમ બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા, પરંતુ આ પ્રણાલી લાગુ થઈ શકી નહીં.

આ અધિનિયમનો પ્રાંતો પર પ્રભાવ

- પ્રાંતોમાં દ્વૈધ શાસન પ્રણાલીને સમાપ્ત કરવામાં આવી.
- પ્રાંતોને સ્વાયત્તતા આપવામાં આવી અને પ્રાંતોને વાઈસરોયના નિયંત્રણમાંથી મુક્ત કરીને બ્રિટિશ તાજના નિયંત્રણમાં મૂકવામાં આવ્યા.
- કેટલાક પ્રાંતોમાં દ્વિસદનીય (દ્વિગૃહી) વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી.
- કુલ 11 માંથી 6 પ્રાંતોમાં એટલે કે મુંબઈ, બંગાળ, મદ્રાસ, બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંત અને આસામ પ્રાંતમાં દ્વિસદનીય વ્યવસ્થા અમલમાં આવી.
- તમામ પ્રાંતોમાં સભ્યોની ચૂંટણી પ્રત્યક્ષ રીતે કરવામાં આવી.
- બધા જ પ્રાંતીય વિષયોનું સંચાલન મંત્રીઓ દ્વારા કરવાની ઘોષણા તેમજ મંત્રીઓના વડા તરીકે એક મુખ્યમંત્રીની જોગવાઈ.
- મંત્રીઓ વિધાન પરિષદોને જવાબદાર તેમજ તેમની વિરુદ્ધ અવિશ્વાસનો પ્રસ્તાવ પસાર કરવાની જોગવાઈ.
- પ્રાંતના ગવર્નરને પ્રાંતનું સંપૂર્ણ શાસન પોતાના હાથમાં લેવાની સત્તા, પરંતુ ગવર્નરે પ્રાંતની વિધાન પરિષદના મંત્રીઓની સલાહ મુજબ કામ કરવું ફરજિયાત હતું.
- આ વ્યવસ્થા 1937માં શરૂ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ 1939માં સમાપ્ત કરી દેવામાં આવી હતી.

❖ ઓગસ્ટ પ્રસ્તાવ - 1940

- ❑ સપ્ટેમ્બર, 1939માં યુરોપમાં જર્મનીએ પોલેન્ડ પર આક્રમણ કર્યું. તેથી બ્રિટન અને ફ્રાન્સે જર્મનીની વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થઈ.
- ❑ ભારતના વાઈસરોય લોર્ડ લિનલિથગોએ ભારતની કેન્દ્રીય ધારાસભાના સભ્યોની સલાહ લીધા વગર ભારતને બ્રિટનના પક્ષે યુદ્ધમાં સામેલ કરી દીધું.
- ❑ આથી, ઓક્ટોબર, 1939માં કોંગ્રેસનાં તમામ મંત્રીમંડળોએ પ્રાંતોમાંથી રાજ્યનામાં આપ્યાં.
- ❑ માર્ચ 1940માં અબુલ કલામ આઝાદની અધ્યક્ષતામાં યોજાયેલા કોંગ્રેસના રામગઢ (બિહાર) અધિવેશનમાં કોંગ્રેસે અંગ્રેજ સરકારને સ્પષ્ટરૂપે કહ્યું કે, ‘જો અંગ્રેજો ભારતને સ્વતંત્ર ઘોષિત કરીને રાષ્ટ્રીય સરકારની રચના કરે તો કોંગ્રેસ તેમજ અન્ય પક્ષ વિશ્વયુદ્ધમાં બ્રિટનને સમર્થન આપી શકે.’
- ❑ કોંગ્રેસના આ પ્રસ્તાવની સામે વાઈસરોય લોર્ડ લિનલિથગોએ જવાબના સ્વરૂપમાં 8 ઓગસ્ટ, 1940ના રોજ એક પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો, જે ‘ઓગસ્ટ પ્રસ્તાવ’ (ઓગસ્ટ ઓફર)ના નામથી ઓળખાયો.
- ❑ આ પ્રસ્તાવ મુજબ વાઈસરોયે જાહેર કર્યું કે, યુદ્ધ પૂરું થયા પછી ભારતનું બંધારણ ઘડવા માટે એક સમિતિની રચના કરવામાં આવશે, તેમજ વાઈસરોયની કારોબારી સમિતિમાં તેમજ યુદ્ધ સલાહકાર સમિતિમાં ભારતીયોની સંખ્યામાં વધારો કરવામાં આવશે.
- ❑ કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ દ્વારા આ પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો.

❖ કિપ્સ મિશન (23 માર્ચ, 1942)

- ❑ ભારતીય નેતાઓને મનાવી લેવા માટે ઈંગ્લેન્ડના વડાપ્રધાન ચર્ચિલે સર સ્ટેફર્ડ કિપ્સની અધ્યક્ષતામાં એક મિશન ભારત મોકલ્યું, જે ‘કિપ્સ મિશન’ તરીકે ઓળખાયું.
- ❑ કિપ્સ મિશને ભારતીય નેતાઓ સમક્ષ કેટલીક દરખાસ્તો મૂકી હતી જે નીચે મુજબ હતી.
 - યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી ભારતને ડોમિનિયન સ્ટેટ (સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય)ની પ્રાપ્તિ
 - બંધારણ સભાની રચના
 - પ્રાંતોને અલગથી બંધારણ બનાવવાનો અધિકાર
 - દેશી રજવાડાંઓને નવું બંધારણ ન સ્વીકારવાની છૂટ
- ❑ મહાત્મા ગાંધીએ આ દરખાસ્તોને ‘પોસ્ટ ડેટેડ ચેક’ સાથે સરખાવી
- ❑ કોંગ્રેસે તેમજ મુસ્લિમ લીગે આ દરખાસ્તોનો અસ્વીકાર કરતાં વડાપ્રધાન ચર્ચિલે એપ્રિલ, 1942ના રોજ આ દરખાસ્તો પાછી ખેંચી લીધી.
- ❑ રાજગોપાલાચારી દ્વારા 10 જુલાઈ, 1944ના રોજ એક પ્રસ્તાવ રજૂ કરવામાં આવ્યો, જે રાજગોપાલાચારી ફોર્મ્યુલા તરીકે ઓળખાયો.
- ❑ કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ દ્વારા રાજગોપાલાચારી ફોર્મ્યુલાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો.

❖ વેવેલ યોજના (ઈ.સ. 1945)

- ❑ અંગ્રેજ સરકારે લોર્ડ લિનલિથગોના સ્થાન પર લોર્ડ વેવેલની ભારતના વાઈસરોય તરીકે નિમણૂક કરી.
- ❑ 4 જૂન, 1945ના રોજ વાઈસરોય વેવેલે એક યોજના રજૂ કરી. જે વેવેલ યોજના તરીકે ઓળખાઈ.

- ❖ આ યોજના મુજબ જાહેર કરવામાં આવ્યું કે વાઈસરોયની કારોબારી પરિષદમાં કમાન્ડર ઈન ચીફ સિવાયના બધા સદસ્ય ભારતીય રહેશે.
- ❖ મુસલમાન સભ્યોની સંખ્યા હિન્દુઓ જેટલી રાખવામાં આવશે તથા ગવર્નર જનરલ કોઈ ચોક્કસ કારણ વગર વીટોનો પ્રયોગ નહીં કરી શકે.
- ❖ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધની સમાપ્તિ પછી ભારતીયો પોતાનું બંધારણ બનાવશે.
- ❖ કોંગ્રેસના તમામ નેતાઓને છોડી મૂકવામાં આવશે.
- ❖ આ તમામ મુદ્દાઓ પર ચર્ચા-વિચારણા કરવા માટે વાઈસરોય વેવેલે જુદા જુદા પક્ષોના આગેવાનો સાથે 25 જૂન, 1945ના રોજ શિમલા પરિષદનું આયોજન કર્યું.
- ❖ મહંમદ અલી ઝીણાએ આ પરિષદમાં માગણી કરી કે મુસલમાન સભ્યને પસંદ કરવાનો અધિકાર માત્ર મુસ્લિમ લીગને રહેવો જોઈએ તથા મુસ્લિમ લીગને સાંપ્રદાયિક વીટો આપવામાં આવે.
- ❖ ઝીણાની આ માગણીના લીધે કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ વચ્ચે મતભેદો ઊભા થયા, જેથી શિમલા પરિષદ નિષ્ફળ ગઈ અને વેવેલ યોજના પરત ખેંચવી પડી.

❖ કેબિનેટ મિશન (ઈ.સ. 1946)

- ❖ નૌકાસેના વિદ્રોહના બીજા દિવસે 19 ફેબ્રુઆરી, 1946ના રોજ બ્રિટનમાં વડાપ્રધાન એટલીએ ભારતને પૂર્ણ સ્વરાજ આપવા, બંધારણ સભાની સ્થાપના કરવા તથા ભારતની તત્કાલીન સમસ્યાઓ ઉપર વિચાર-વિમર્શ કરવા માટે ઈંગ્લેન્ડની કેબિનેટના ત્રણ સભ્યોને ભારત મોકલવાની ઘોષણા કરી.
- ❖ તેના ભાગરૂપે 24 માર્ચ, 1946ના રોજ કેબિનેટ મિશન દિલ્હી પહોંચ્યું.
- ❖ કેબિનેટ મિશનના ત્રણ સદસ્યો સ્ટેફર્ડ કિપ્સ (અધ્યક્ષ), પેથિક લોરેન્સ (સચિવ) અને એ. વી. એલેક્ઝેન્ડર (નૌકાસેનાના અધ્યક્ષ) હતા.
- ❖ કેબિનેટ મિશને 16 મે, 1946ના રોજ પોતાનો અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો, જેમાં નીચે મુજબના મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો :
 - એક ભારતીય સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવશે, જે દેશી રજવાડાઓ અને બ્રિટિશ ભારતનાં રાજ્યોનો બનેલો હશે.
 - વિદેશી બાબતો, રક્ષા અને સંચાર તથા વ્યવસ્થા કેન્દ્ર સરકારને હસ્તક રાખવામાં આવશે.
 - ભારતના વિભાજનનો પ્રસ્તાવ રદ કરવામાં આવ્યો.
 - મુસ્લિમ લીગને સંતુષ્ટ કરવા માટે ભારતીય પ્રાંતોને ત્રણ જૂથમાં વિભાજિત કર્યા.
 - (અ) જૂથમાં મુંબઈ, યુ.પી. બિહાર સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સિસ અને ઓરિસ્સા
 - (બ) જૂથમાં પંજાબ, સિંધ, ઉત્તર - પશ્ચિમ સરહદી પ્રાંત
 - (ક) જૂથમાં બંગાળ અને આસામ.
- ❖ દરેક જૂથને પોતાની ધારાસભા અને પોતાની અલગ બંધારણ સભા સ્થાપવાની છૂટ આપવામાં આવી તથા પ્રાંતિક વિષયો પણ નક્કી કરવાની છૂટ આપવામાં આવી.
- ❖ બંધારણના નિર્માણ માટે બંધારણ સભાની સ્થાપના કરવામાં આવશે, જેની ચૂંટણી વિધાનસભાના સદસ્યો દ્વારા કરવામાં આવશે.
- ❖ બંધારણનું નિર્માણ ન થાય ત્યાં સુધી વચગાળાની સરકાર ચલવામાં આવશે.
- ❖ ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં કોંગ્રેસે કેબિનેટ મિશન યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો.
- ❖ મુસ્લિમ લીગે શરૂઆતમાં આ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પરંતુ પાછળથી તેનો વિરોધ કર્યો હતો.

❖ વચગાળાની સરકાર

- જુલાઈ, 1946માં બંધારણ સભાના હેતુ માટે કેબિનેટ મિશન યોજના અંતર્ગત ચૂંટણીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું.
- આ ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસે 210 સામાન્ય બેઠકોમાંથી 208 બેઠકો મેળવી; જ્યારે મુસ્લિમ લીગે 78 મુસ્લિમ બેઠકોમાંથી 73 બેઠકો મેળવી.
- ચૂંટણી થયા પછી વાઈસરોયે કોંગ્રેસ તેમજ મુસ્લિમ લીગને સરકાર રચવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. પરંતુ મુસ્લિમ લીગે કેબિનેટ મિશન યોજનાનો અસ્વીકાર કર્યો અને 16 ઓગસ્ટ, 1946ના દિવસને ‘પ્રત્યક્ષ કાર્યવાહી દિવસ’ (સીધાં પગલાં દિવસ) તરીકે મનાવ્યો.
- આ દિવસે હિંસાત્મક કોમી રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં.

નોંધ મહંમદ અલી ઝીણાએ મુસ્લિમ લીગને 16 ઓગસ્ટને સીધાં પગલાં દિવસ તરીકે ઊજવવા માટે અપીલ કરી હતી.

- બંગાળમાં સુહરાવર્દીખાનના નેતૃત્વમાં મુસ્લિમ લીગની સરકાર હતી. આથી કલકત્તામાં ખૂબ જ મોટાં કોમી રમખાણો થયાં હતાં.
- કોંગ્રેસે વચગાળાની સરકાર રચવાનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યા પછી વાઈસરોય વેવેલે 24 ઓગસ્ટ, 1946ના દિવસે 12 સભ્યોની બનેલી વચગાળાની કામચલાઉ સરકારની જાહેરાત કરી.
- ત્યારબાદ 2 સપ્ટેમ્બર, 1946ના રોજ જવાહરલાલ નહેરુના નેતૃત્વમાં કોંગ્રેસની બહુમતી ધરાવતી વચગાળાની સરકારે શપથ લીધા.

નોંધ મુસ્લિમ લીગે 2 સપ્ટેમ્બરનો દિવસ શોક દિવસ તરીકે ઊજવવાની મુસ્લિમોને અપીલ કરી હતી. આથી મુસ્લિમોએ કાળા વાવટા સાથે સરઘસો કાઢ્યાં હતાં અને શોકસભાઓ યોજી હતી.

- 26 ઓક્ટોબર, 1946ના રોજ વાઈસરોય વેવેલે મહંમદ અલી ઝીણાને સરકારમાં જોડાવા માટે મનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ મુસ્લિમ લીગે જવાહરલાલ નહેરુની નેતાગીરીનો અસ્વીકાર કર્યો અને બંધારણ સભાની કાર્યવાહીમાં અડચણો ઊભી કરી.
- 9 ડિસેમ્બર, 1946ના દિવસે બંધારણ સભાની પ્રથમ બેઠક યોજાઈ, જેમાં મુસ્લિમ લીગ હાજર ન રહી.

❖ એટલીની ઘોષણા

- બ્રિટનના વડાપ્રધાન લોર્ડ ક્લેમન્ટ એટલીએ 20 ફેબ્રુઆરી, 1947ના રોજ ઘોષણા કરી કે, અંગ્રેજ સત્તા જૂન, 1948 સુધીમાં જવાબદાર લોકોને સત્તા સોંપીને ભારત છોડી દેશે.
- લોર્ડ વેવેલનું વલણ ભારતની પરિસ્થિતિને બંધબેસતું નહિ લાગતાં એટલીએ વેવેલના સ્થાને માઉન્ટ બેટનની ગવર્નર જનરલ તરીકે નિમણૂક કરી.

❖ માઉન્ટ બેટન યોજના

- 3 જૂન, 1947ના રોજ માઉન્ટ બેટન દ્વારા યોજના પ્રસ્તુત કરવામાં આવી.

આ યોજનાના મુદ્દા નીચે મુજબ હતા :

- ભારતનું વિભાજન ભારત અને પાકિસ્તાનમાં કરવામાં આવશે. બંને દેશ પોતાનું બંધારણ તૈયાર કરશે.
- પ્રદેશોના સીમા નિર્ધારણ અર્થે સરહદો નક્કી કરવા માટે સરહદ કમિશન નિયુક્ત કરવામાં આવશે.
- આસામના ચિલ્હટનો અને પશ્ચિમોત્તર - સીમા પ્રાન્તના ભાગલાનો નિર્ણય જનમતના આધારે કરવામાં આવશે.
- દેશી રજવાડાંઓને ભારત અથવા પાકિસ્તાનમાં જોડાવાની સ્વતંત્રતા.
- કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગે આ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો.
- પંજાબ અને બંગાળમાં હિન્દુ બહુમતી ધરાવતા વિસ્તારો પૂર્વ પંજાબ અને પશ્ચિમ બંગાળ ભારતમાં સમાવિષ્ટ થયા.
- મુસ્લિમ બહુમતી ધરાવતા વિસ્તારો પશ્ચિમ પંજાબ, પૂર્વ બંગાળ, બલુચિસ્તાન અને સિલ્હટ તેમજ સિંધ પ્રદેશ પાકિસ્તાનમાં સમાવિષ્ટ થયા.

નોંધ અબુલ કલામ આઝાદ, ખાન અબ્દુલ ગફારખાન અને પુરુષોત્તમ દાસ આ ભાગલાના વિરોધમાં રહ્યા હતા.

- 14 ઓગસ્ટ, 1947ના દિવસે પાકિસ્તાન આઝાદ થયું. મહંમદઅલી ઝીણા પાકિસ્તાનના ગવર્નર જનરલ અને લિયાકતઅલી ખાન વડાપ્રધાન બન્યા.
- 15 ઓગસ્ટ, 1947ના રોજ ભારત આઝાદ થયું.
- માઉન્ટ બેટન ભારતના ગવર્નર જનરલ બન્યા અને જવાહરલાલ નહેરુ વડાપ્રધાન બન્યા.

❖ ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ - 1947 (Indian Independence Act - 1947)

- માઉન્ટ બેટન યોજના પર કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગની સહમતી મેળવ્યા પછી આ યોજનાને બ્રિટિશ સંસદમાં ખરડા સ્વરૂપે પસાર કરવામાં આવી, જે ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ 1947 તરીકે ઓળખાઈ.

ભારતની બંધારણ સભા

- ઈ.સ. 1895માં બાળ ગંગાધર તિલકે સ્વરાજ વિધેયકમાં બંધારણ સભા રચવાની માંગનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.
- ઈ.સ. 1919નો ભારત શાસન અધિનિયમ લાગુ થયા પછી 1922માં ગાંધીજીએ વિચાર વ્યક્ત કર્યો કે, ભારતનું બંધારણ ભારતના લોકોની ઈચ્છા અનુસાર હોવું જોઈએ.
- 24 એપ્રિલ, 1923ના રોજ તેજબહાદુર સમુની અધ્યક્ષતામાં રાષ્ટ્રીય સંમેલનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં કોમનવેલ્થ ઓફ ઈન્ડિયા બિલની રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં આવી હતી. આ બિલને બ્રિટનની સંસદમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ મજૂર પક્ષની સરકારની બ્રિટનમાં હાર થતાં આ બિલ મંજૂર થઈ શક્યું નહીં.
- 10 ઓગસ્ટ, 1928માં મોતીલાલ નહેરુની સમિતિએ એક રિપોર્ટ રજૂ કર્યો, જે નહેરુ રિપોર્ટ (નહેરુ અહેવાલ)ના નામથી ઓળખાયો. આ રિપોર્ટમાં બંધારણના નિર્માણનો સૌપ્રથમ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આથી નહેરુ રિપોર્ટને ભારતના બંધારણની ‘બ્લુ પ્રિન્ટ’ કહેવામાં આવે છે.
- માનવેન્દ્રનાથ રોય (એમ.એન.રોય) દ્વારા 1934માં સૌપ્રથમ વાર અધિકૃત રીતે બંધારણ સભાની માંગ કરવામાં આવી હતી.
- ઈ.સ. 1935માં પ્રથમ વાર ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ દ્વારા ભારતના બંધારણના નિર્માણ માટે બંધારણ સભાની રચનાની માગણી કરવામાં આવી.
- ઈ.સ. 1938માં જવાહરલાલ નહેરુ દ્વારા ઘોષણા કરવામાં આવી કે, સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણનું નિર્માણ વચસ્ક મતાધિકારના આધારે ચૂંટાયેલી બંધારણ સભા દ્વારા કરવામાં આવશે, જેમાં બાહ્ય સત્તાનો હસ્તક્ષેપ માન્ય રખાશે નહીં.
- જવાહરલાલ નહેરુની આ ઘોષણા બાદ બ્રિટન સરકારે સૌપ્રથમ વાર બંધારણ સભાની માગણી ઈ.સ. 1940માં ઓગસ્ટ પ્રસ્તાવના સ્વરૂપમાં સ્વીકારી.
- ત્યારબાદ ઈ.સ.1942માં ક્રિપ્સ મિશન દ્વારા બ્રિટિશ સરકારે ભારતીયોની બનેલી બંધારણ સભાની માગણી સ્વીકારી, પરંતુ મુસ્લિમ લીગ દ્વારા તેનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.
- ઈ.સ.1946માં કેબિનેટ મિશન યોજના દ્વારા બંધારણ સભાની માંગ સ્વીકારીને તેની રચના કરવામાં આવી.

❖ બંધારણ સભાની રચના

- કેબિનેટ મિશન યોજના અંતર્ગત નવેમ્બર, 1946માં બંધારણ સભાની રચના કરવામાં આવી, જેની વિશેષતા નીચે મુજબ હતી :
- દર 10 લાખની વસતિએ એક બેઠકની જોગવાઈ
- પ્રાંતો તથા દેશી રજવાડા અથવા રજવાડાના સમૂહો વચ્ચે વસતિના આધારે બેઠકોની વહેંચણી.
- બંધારણ સભાની કુલ સભ્યસંખ્યા 389 રાખવામાં આવી.

- વૈજ્ઞાનિક ભાષામાં બ્રહ્માંડનું અધ્યયન કોસ્મોલોજીના નામથી ઓળખાય છે.
- જેમાં અવકાશમાં સ્થિર, અસ્થિર દરેક પરિબળોનો ગહન અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.
- આપણું બ્રહ્માંડ વિવિધ પ્રકારના રહસ્યોથી ભરેલ છે. જેના વિશે ઘણા વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા નોંધપાત્ર સિદ્ધાંતો પણ રજૂ કર્યા છે.
- બ્રહ્માંડમાં રહેલ તારાઓ, ગ્રહો, ઉપગ્રહો, ઉલ્કાઓ વગેરેના સમૂહને સૌરપ્રણાલીમાં આવરી લેવાય છે.
- આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન કહે છે. આપણે એક બ્રહ્માંડનો અભ્યાસ કરીએ છીએ, પણ અવકાશ અસંખ્ય બ્રહ્માંડનું બનેલ છે. આમ, અસંખ્ય બ્રહ્માંડનો સિદ્ધાંત રજૂ થયો.

❑ બ્રહ્માંડના સંદર્ભે આંકડાકીય માહિતી

એકમ	સંખ્યા
ગ્રહો	08
ઉપગ્રહો	205
તારાઓ	10^{22}
તારામંડળો	89
આકાશગંગાઓ	10^{11}

❑ અવકાશના સંદર્ભે વૈજ્ઞાનિકોના સિદ્ધાંતો થેલ્સે

- થેલ્સે જર્મનીના એક ખગોળવિદ્ છે.
- તેમના દ્વારા રજૂઆત થઈ પૃથ્વીનો આકાર ગોળ છે અને નિર્માણ સૂર્યમાંથી થયું છે. આ સમજૂતી તેમણે નિહારિકાના સિદ્ધાંતથી આપી.
- જે સિદ્ધાંત સિગાર-સિદ્ધાંતના નામથી ઓળખાય છે.
- નોંધ: પૃથ્વીનો વાસ્તવિક આકાર નારંગી જેવો છે, તેવું સૌપ્રથમ પ્રતિપાદિત કરનાર સર આઈઝેક ન્યૂટન હતા.
- નોંધ: નિહારિકાના બંને છેડાના ચપટા ભાગમાંથી બુધ અને નેપ્ચ્યુનનું નિર્માણ થયું, આથી નાનાગ્રહો છે.
- નિહારિકાના મધ્યભાગમાંથી ગુરુનું નિર્માણ થયું આથી તે સૌથી મોટો ગ્રહ છે.
- નિહારિકા સૂર્યમાંથી છૂટી પડવાથી ગતિ મળી, આથી તેનું નીચે મુજબ વિભાજન થાય છે.

❑ જહોન કેપ્લર

- જહોન કેપ્લર ગ્રહોની ગતિના નિયમ આપનાર કહેવાય છે
- તેમના દ્વારા કહેવાયું જેમ પૃથ્વી ગતિ, ભ્રમણ કરે છે. તેમ અન્ય નિહારિકામાંથી બનેલ ગ્રહો પણ ભ્રમણ કરે છે.

❑ કોપરનિક્સ

- કોપરનિક્સ જહોન કેપ્લરની વાતનું સમર્થન કરતાં જણાવે છે. બધાજ ગ્રહો સૂર્યને કેન્દ્ર સમજીને ભ્રમણ કરે છે.
- આમ, બ્રહ્માંડના કેન્દ્રમાં સૂર્ય છે તેવું કહેનાર કોપરનિક્સ
- નોંધ: સ્થાનને આધારે સૂર્યની સૌથી નજીકનો ગ્રહ - બુધ
- સ્થાનને આધારે સૂર્યની સૌથી દૂરનો ગ્રહ - નેપ્ચ્યુન

❑ સર આઈઝેક ન્યૂટન

- પૃથ્વીનો આકાર સૌપ્રથમ નારંગી કહેનાર
- પૃથ્વી પોતાના સ્થાને $23\frac{1}{2}$ ઝૂકેલી છે.
- પૃથ્વી નમન ધરાવે છે. આથી વિવિધ સ્થાને ઋતુપરિવર્તનનો અનુભવ થાય છે.

❑ ટોલેમી

- ❧ ટોલેમી દ્વારા સૂર્યપ્રકાશની વિવિધતાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો.
- ❧ તેમના દ્વારા સિદ્ધાંત અપાયો. સૌથી વધુ સૂર્યપ્રકાશ પૃથ્વીના વિષુવવૃત્ત પર પડે છે. આથી તે વધુ ગરમ પ્રદેશ બને છે.
- ❧ ધ્રુવીય ક્ષેત્રમાં સૂર્યપ્રકાશ ત્રાંસા/લંબ/ઓછા પડે છે.
- ❧ પ્રત્યેક અક્ષાંશ વચ્ચે 0.5 C તાપમાનમાં ઘટાડો થાય. (વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર તથા દક્ષિણ બાજુ જવાથી)

નોંધ ❧ સૂર્યનાં ત્રાંસા કિરણો માપતું મશીન - પાયરોમીટર

❑ આર્યભટ્ટ

- ❧ પૃથ્વીનું ભ્રમણ પશ્ચિમથી પૂર્વબાજુ થાય છે. આવું સાબિત કર્યું.
- ❧ ભરતી-ઓટનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો.
- ❧ મૃદાવરણ દરેક દક્ષિણ ભાગથી સાંકડા અને જલાવરણ દક્ષિણ ભાગથી પહોળા પૃથ્વીના ભ્રમણના કારણે થાય છે.
- ❧ દિવસ-રાત, અંધારું-અજવાળું અનુભવતી સમજૂતી આપી.
- ❧ આર્યભટ્ટ ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં વિક્રમાદિત્યના સમયના ગણિતજ્ઞ અને ખગોળશાસ્ત્રી હતા.
- ❧ ભારત દ્વારા સૌપ્રથમ છોડાયેલ ઉપગ્રહ જે 19 એપ્રિલ, 1975 રશિયાથી છોડાયો, તેનું નામ આર્યભટ્ટ રખાયું.

નોંધ ❧ ઈન્દિરા ગાંધીના સમયમાં 2 રૂ.ની ચલણી નોટ પર સૌપ્રથમ આર્યભટ્ટ ઉપગ્રહને પ્રતિબિંબિત કરવામાં આવ્યો હતો.

નોંધ

પ્રકાશવર્ષ : અવકાશમાં અંતર માપવાનો સામાન્ય એકમ.

પારસેક : અંતર માપવાનો સૌથી મોટો એકમ.

❑ સૂર્ય

- ❧ જીવસૃષ્ટિનો પાલનહાર
- ❧ સૂર્ય મંડળનો પ્રધાન કહેવામાં આવે છે.
- ❧ સૂર્ય એક તારો છે. વ્યાસ - 13,92,000 કિમી
- ❧ જે મુખ્યત્વે 71% હાઈડ્રોજન, 26.5% હિલિયમ, 2.5% અન્ય તત્વોનો બનેલ છે.
- ❧ ઘણી વખત સૂર્યને હાઈડ્રોજનનો ગોળો કહેવાય છે.
- ❧ તે સ્વયં પ્રકાશિત થાય છે.
- ❧ હેસ બેથ નામના વૈજ્ઞાનિક દ્વારા હાઈડ્રોજન, હિલિયમના ધમાકાને કારણે સતત ઊર્જા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ પ્રતિપાદિત કર્યું.

❑ કોડ

- ❧ સૂર્યના આંતરિક ભાગને કોડ કહેવાય છે. જે સૌથી વધુ તાપમાન ધરાવે છે. (1.5 કરોડ કેલ્વીન)

❑ કોરોના

- ❧ સૂર્યના બાહ્ય ભાગના 400 કિમી સુધીના વિસ્તારને કોરોના કહેવાય છે.
- ❧ ઘણીવખત કોરોનાને સૂર્ય કિરીટ પણ કહેવાય છે. (6000 કેલ્વીન)
- ❧ જે ક્ષ-કિરણોનું ઉત્સર્જન સ્થાન કહેવાય છે.

❑ લાગ્રાંજ બિંદુ

- ❧ પૃથ્વી અને સૂર્ય વચ્ચેનું એવું સ્થાન જ્યાં ગુરુત્વાકર્ષણ બળથી ખેંચાણનો અનુભવ થતો નથી. તે લાગ્રાંજ બિંદુ કહેવાય.

નોંધ

● NASA

- ❧ સૂર્યનો ભૌતિક અભ્યાસ કરવા માટે સોલર 'પાર્કર પ્રોબ મિશન' લોન્ચ કર્યું.
- ❧ જીવિત અમેરિકી ભૌતિકશાસ્ત્રી પાર્કર હ્યુજસના નામથી નામ રખાયું.

● ISRO

- ❧ 2019-20 સૂર્યના બાહ્ય અભ્યાસ માટે ISRO મિશન આદિત્ય લોન્ચ કરશે.

❑ માર્સ સોલર કંજક્શન

- જે એવી સ્થિતિ જ્યાં પૃથ્વી અને મંગળની મધ્યમાં સૂર્ય આવી જાય.
- જે આવી સ્થિતિ દર બે વર્ષે એક વખત થાય છે.
- જે NASA દ્વારા હાલ જાહેર કરવામાં આવ્યું મંગળ પર રહેલ અંતરીક્ષ સાથે આવી સ્થિતિ થવાથી અંતરીક્ષ સંબંધ ટકી રહ્યો છે.
- જે જેનાથી કેમેરા, રોબોટ જેવાં ઉપકરણો સ્થગિત બનશે.
- જે માર્સ સોલર કંજક્શન 28 ઓગસ્ટ - 7 સપ્ટેમ્બર, 2019 વચ્ચેના ગાળામાં થશે.
- નોંધ જે ઉત્તર ગોળાર્ધમાં સૂર્યનો પ્રકાશ - ઓરોરા બોરિયાલિસ કહેવાય.
- જે દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં સૂર્યનો પ્રકાશ - ઓરોરા ઓસ્ટ્રેલિસ કહેવાય.

❑ સૂર્યગ્રહણની પરિસ્થિતિ

- જે જ્યારે દિવસના સમયે સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે ચંદ્ર આવે ત્યારે સૂર્યનો ચમકતો ભાગ ચંદ્રના કારણે ન દેખાય તેવી સ્થિતિને સૂર્યગ્રહણ કહેવાય.
- જે સૂર્યગ્રહણ હંમેશા અમાસના દિવસે અનુભવાય.

❑ ચંદ્રગ્રહણની પરિસ્થિતિ

- જે જ્યારે સૂર્ય અને ચંદ્રની વચ્ચે પૃથ્વી આવે ત્યારે ચંદ્રગ્રહણ થયું કહેવાય.
- જે આથી સ્થિતિમાં સૂર્યની સંપૂર્ણ રોશની ચંદ્ર પર નથી પડતી.
- જે ચંદ્રગ્રહણ હંમેશા પૂનમના દિવસે થાય.

નોંધ

- જે સૌરમંડળમાં 08 ગ્રહો છે. તેને અભ્યાસના સંદર્ભે (બે) ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે.

❑ ગ્રહની વ્યાખ્યા / શર્ત : એવો અવકાશીય પદાર્થ જે સૂર્યને કેન્દ્ર સમજી તેની ફરતું ભ્રમણ કરે.

- જે I.A.U. - International Astronomical Union
- સ્થાપના : 1919 - 28 જુલાઈ
- મુખ્યાલય : ફ્રાન્સ-પેરિસ
- જે સૂર્યની ચારેય બાજુ ભ્રમણ કરે.
- જે ગુરુત્વાકર્ષણ બળના અસ્તિત્વથી ગોળાકાર ધારણ
- જે 2006થી આ વ્યાખ્યા અનુસાર પ્લૂટોની ગ્રહ તરીકેની માન્યતા રદ કરવામાં આવી.
- જે આથી હવે 09ના બદલે 08 ગ્રહો અભ્યાસમાં છે જે નીચે મુજબ છે.

આંતરિક ગ્રહ	બાહ્ય ગ્રહ
જે Inner planet	જે Outer planet
જે પાર્થિવ ગ્રહ	જે બાહ્યગ્રહ
જે મંગળની ભ્રમણ કક્ષા સુધીના ગ્રહો ટેરેસ્ટ્રીયલ ગ્રહ, આંતરિક ગ્રહ કહેવાય છે.	જે મંગળની ભ્રમણ કક્ષાથી બહારના ગ્રહો, બાહ્ય ગ્રહો કહેવાય. જ્યાં ગેસનું પ્રમાણ વધુ હોય
જે સંખ્યા - 04	જે સંખ્યા 04
1. બુધ	5. ગુરુ
2. શુક્ર	6. શનિ
3. પૃથ્વી	7. યુરેનસ
4. મંગળ	8. નેપ્ચ્યૂન

નોંધ પૃથ્વી એક આંતરિક ગ્રહ છે.

- જુહુનું નિર્માણ નિહારિકાના મુખ આગળથી થયું છે. આથી ચપટા ભાગમાંથી બન્યો હોવાથી બ્રહ્માંડમાં સૌથી નાનો ગ્રહ કહેવાય છે.
- સૌરમંડળમાં સૌથી વધુ કક્ષીય ગતિ ધરાવે છે. આથી ઉપગ્રહની સંખ્યા શૂન્ય છે.
- વધુ કક્ષીય ગતિ હોવાથી તે પૃથ્વીના 1 દિવસના સંદર્ભે 88 દિવસનું ભ્રમણ કરે છે.
- દિવસનું તાપમાન = 427°C (Warm)
- રાત્રીનું તાપમાન = -173°C (Cold)
- બ્રહ્માંડમાં સૌથી વધુ તાપમાનાંતર ધરાવતો ગ્રહ પણ બુધ છે.
- દિવસ-રાતના તાપમાનનું અંતર = 600°C (માનવના અસ્તિત્વ માટે શક્ય નથી.)

■ શુક્ર

- જુહુની નજીકનો સૌથી ગરમ તથા સૌથી વધુ ચમકીલો ગ્રહ કહેવાય છે.
- આર્યો દ્વારા શુક્રને સૌર્યોદયની દેવીનો દરજ્જો અપાયો હતો.
- જુહુની ઓળખ : અહીં સૂર્યોદયનો અનુભવ પશ્ચિમ દિશામાં થાય છે.
 - સવારનો તારો
 - સાંજનો તારો
 - પૃથ્વીની ભગિની, બહેન
 - ભોરનો તારો
- જુહુનું ભ્રમણ પૃથ્વીથી વિરુદ્ધ છે, પૂર્વથી પશ્ચિમ.
- સવારમાં સૂર્ય ઉગ્યા પછી પણ થોડો સમય પૂર્વ દિશામાં દેખાય છે.
- સાંજે સૂર્યાસ્ત પહેલાં પણ પશ્ચિમ દિશામાં દેખાય છે.

નોંધ

- બ્રહ્માંડમાં શૂન્ય ઉપગ્રહવાળા 02 ગ્રહ : બુધ અને શુક્ર
- બ્રહ્માંડમાં Clockwise ગ્રહો શુક્ર - યુરેનસ.
- ઘનત્વ, વ્યાસ, આકારની બાબતે શુક્ર અને પૃથ્વીમાં સમાનતા જોવા મળે છે.

નોંધ	પરિક્રમણ	પરિભ્રમણ
ઉપનામ	વાર્ષિક ગતિ	દૈનિક ગતિ
વ્યાખ્યા	પૃથ્વી પોતાની ધરી પર રહી સૂર્ય ફરતે ફરે તેવી ગતિ પરિક્રમણની ગતિ કહેવાય	પૃથ્વી પોતાની ધરી પર અને પોતાના જ અક્ષ પર ભ્રમણ કરે તેવી સ્થિતિ પરિભ્રમણ કહેવાય.
સમય	365 દિવસ + 5 કલાક + 48 મિનિટ + 46 સેકન્ડ	23 કલાક + 56 મિનિટ + 04 સેકન્ડ
અસર	- ઋતુ પરિવર્તનનો અનુભવ - વર્ષ બદલાયાનો અનુભવ - દિવસ-રાત લાંબા ટૂંકા થવા.	- અજવાળું, અંધારું - દિવસ-રાતનો અનુભવ. - ભરતી ઓટનો અનુભવ.

■ મંગળ

- સૌથી વધુ આયર્ન ઓક્સાઇડનું પ્રમાણ હોવાથી મંગળ લાલ રંગનો દેખાય છે.
- 25⁰ના ખૂણેથી જૂકેલ હોવાથી મંગળ પર પૃથ્વીની જેમ મંગળ ઋતુપરિવર્તન ધરાવે છે.
- દિવસનું માપ તથા નમનની બાબતે પૃથ્વીની સાથે સરખાવાય છે.